

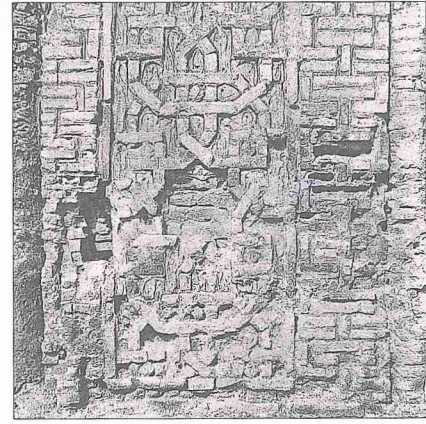
Merv yakınlarındaki Talhatan Baba Camii'nin planı

pıllardır. Sonraları ise tuğla mimarisinin en güzel örnekleri verilmiştir. İlk kerpiç yapılardan eski Dihistan Mezarlığı'nda Şîr-Kebîr adlı büyük kubbeli yapı stuko kaplamalarıyla ve sağlamlığıyla dikkati çeker. Son zamanlarda Kara Hoço surları dışında müslüman tüccarlar için yapılmış bir mescid olarak tanımlanan yapı bu yapıya çok benzemektedir. Tek kubbeli merkezî plan şeması erken dönem için oldukça dikkati çeken bir özelliktir.

Karahanlı devri camilerinden iki önemli örnek, Anadolu Türk mimarisinde en olgun şekline kavuşacak olan enine gelişmiş, mihrap önünde kubbeli cami planıyla merkezî planlı cami formunun ilk örnekleri olarak ele alınabilecek planlama olgunluğu göstermektedir. Kerpiç ve tuğlanın birlikte kullanıldığı Buhara yakınındaki Hazara Camii kare planlı bir yapıdır. Ortada tuğladan pâyelerin taşıdığı dört tuğla kemer merkezî kubbeyi taşımaktadır. Köşelerde de birer kubbe yer alır. Aradaki boşluklar ise tonozlarla örtülmüştür. Duvarlar kerpiçtendir. Bu ilgi çekici XI. yüzyıl yapısının yanı sıra eski Merv yakınında XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başlarına tarihlenen Talhatan Baba Camii tamamen tuğladan yapılmıştır. Enine dikdörtgen planın ortasında mihrap önünde yapının bütün genişliğiyle bir kubbe yer almaktadır. Yanlara doğru ortada birer geniş pâyeye oturtulmuş tromplu bir kubbe vardır. Yan taraflarda ise tonozlar kullanılmıştır. İleriki gelişmelere esas olan bu iki plan tipinin bu olgunlukta olması dikkat çekicidir. Diğer Karahanlı camilerinden ise tam olarak günümüze ulaşan bir örnek yoktur. Buhara'da Mugak Attari Camii'nin portal cephesi, pişmiş toprak zengin süslemeler arasında çini süslemenin de kullanıldığı erken döneme ait bir örnektir. Buhara'daki yapıların çoğu Arslan Han tarafından yaptırılmıştır. Bunlardan 1119 tarihli Namazgâh Camii'nin

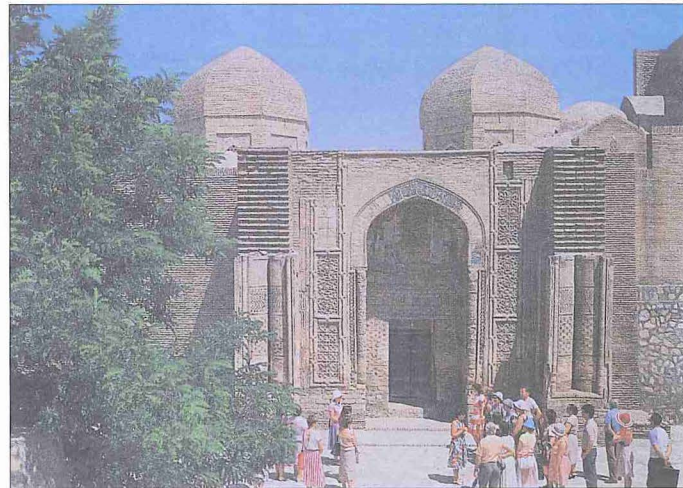
mihrap duvarındaki sarı kırmızımtırak küçük parlak tuğlalardan geometrik küfi kitâbeler dikkati çeker. XII. yüzyıl başlarında inşa edilen Mescid-i Cum'a ise orijinal şekliyle zamanımıza kadar gelememiştir. Ancak Buhara şehrinde bir sembol haline gelen ve Kalan Minare adı verilen minaresi, Arslan Han'ın adını ve 1127 tarihini veren kitâbesiyle Karahanlı tuğla işçiliğinin önemli bir örneğidir. Kuşaklar halinde değişik geometrik süslemelerle kaplanmış olan minarenin bir benzerine de Özkent'te rastlanmaktadır. Buhara'daki minareye öncü olduğu kabul edilen bu minarenin bağlı olduğu cami de yıkılmıştır. Tirmiz yakınında Çar Kurgan'da 1108-1109 tarihli diğer bir minarede Se rahslı bir usta olan Ali b. Muhammed'in adı yazılıdır. On altı yivli bir gövde halinde yükselen minare Karahanlı minarelerinin başka tipte bir uygulamasıdır. Son araştırmalarda Tirmiz'deki minarenin Selçuklu hâkimiyetinden kaldığı anlaşılmakla birlikte her iki tip minare de Türkistan'da ilk minare örnekleridir. Daha önce Sâmânîler'in minareleri ahşap malzemedendi ve sık sık yangına mâruz kalıyordu.

Karahanlı mimarisinin geliştirdiği çok önemli bir yapı tipi türbelerdir. Karahanlı türbeleri cephe mimarisine özel bir önem veren, tuğla süslemelerin hâkim olduğu zengin mezar anıtı mimarisinin erken örnekleridir. Özbekistan'da Tim'de 977-978 tarihli Arap Ata Türbesi bu tipin en belirgin örneğidir. Kare planlı ve tek kubbeli yapı kubbeye geçişte kullanılan üç dilimli, yonca biçimi tromplarıyla ileriki gelişmeler için ilgi çekici bir adım teşkil ettiği gibi diğer Karahanlı türbelerinin cephelelerini de etkileyen cephesiyle ayrıca önem taşır. Kademeli şekilde dikdörtgen çerçevelerle çevrelenmiş olan ve yüksel-



Nasr b. Ali Türbesi'nin taçkapısındaki taş süslemelerden bir detay

tilen cephenin ortasında sivri kemerli bir niş ile giriş kapısı, üstte ise üç pencere açıldığı yer alır. Talas'ta XII. yüzyıl başından Ayşe Bibî ve Balacı Hatun türbeleri Karahanlı tuğla mimarisinin diğer iki önemli eseridir. Ayşe Bibî Türbesi, Nasr b. İbrâhim ile evlenmiş olan Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kızı Ayşe Bibî için yaptırılmıştır. Cephenin iki yanında yer alan minare biçimindeki ortası daralan kuleleri ve cephenin bütünü, altmış dört değişik süsleme ile işlenmiş sırlı tuğla bir kaplamaya sahiptir. Fergana vadisinin doğusunda Özkent'te bulunan yan yana üç türbe kubbeli yapılar olup Karahanlı tuğla mimarisinin önemli eserlerindedir. Ortadaki 1012 tarihli Nasr b. Ali Türbesi tromplu kubbeli bir yapıdır; bugün ise kubbesi yıkıktır. Sivri kemerli trompların altındaki küçük nişlerde lo-

Mugak  
Attari  
Camii -  
Buhara

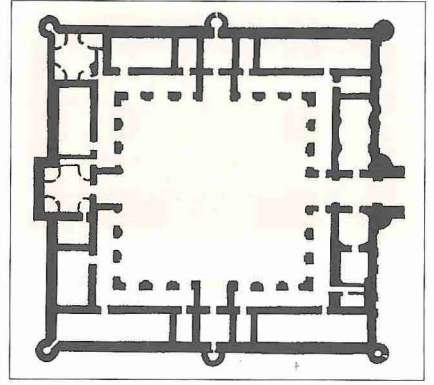
tus-palmetlerden bitki süslemeleri dik-kati çeker. Cephedeki bordürlerde kırık sekizgenlerin keşişmesinden meydana gelen dörtlü düğüm, Türk süslemele- rinde her devirde görülen geometrik de- senlerin ilk örneklerindedir. Solda 1152 tarihli Celâleddin Hüseyin Türbesi sivri kemerli geniş bir nişle açılan cepheye sa- hiptir. Geometrik ve bitkisel süsleme ya- nında kitâbe kuşaklı kemeri ve firûze çî- ni kaplama izleri dikkati çeker. Sağdaki türbe ise 1186 tarihlidir. Muhammed b. Nasr'ın bu türbesinde de aynı mimari esaslar ve süsleme hâkimdir. Kâsân ya- kınında Sefidbulan'da Şeyh Fâzıl Türbesi XII. yüzyıl ortalarından değişik bir uygulama- dır. Kare planlı yapının kubbesi dışa- rıdan belirtilecek şekilde üç kat kasnağa oturtulmuştur. Burada diğer Karahanlı türbelerinin aksine dış görünüş basitli- ğine karşılık içte zengin stuko dekoru ile kaplıdır.

Karahanlılar şaşılacak olgunlukta ve büyüklükte bir kervansaray mimarisinin de geliştiricileridir. Şemsülmülük Nasr b. İbrâhim'in yaptırdığı iki kervansaraydan Buhara-Semerkant yolunda, 1078-1079 tarihli Ribât-ı Melik'in pîştâk denilen anıt- sal taçkapağı ile cephesi ayaktadır. 86 x 86 metrelik boyutlara ulaşan bu yapının cephesinde kerpiç üstüne tuğla kaplı ge- niş yivli bir düzen dikkati çeker. Üstte sivri kemerlerle birbirine bağlanan bu iri yiv- ler bütün bölge için karakteristik olmuş- tur. Çar Kurgan minaresinde de rastlanan bu form ilgi çekici bir gelişmeyle Anado-

lu'da da kendini gösterecektir. Son ara- ştırmalara göre geniş bir külliye biçiminde ele alınmış olduğu anlaşılan bu yapı kazı- ra sonucunda ilgi çekici bir restitüsyonla tanıtılmıştır. Köşelerde kulelerle sınırlan- dırılmış olan anıtsal cephenin arkasında üzeri açık üçlü bir avlu tasarımı yer al- maktadır. Bunun arkasında ikinci bir anıtsal giriş kapalı bölüme götürmekte- dir. Ortada sekiz köşeli bir destek dizisine oturtulmuş büyük merkezî kubbe on altı küçük kubbe ile çevrelenmiştir. Merkezî kubbe ile örtülü bu kare mekânın iki ya- nında üzerleri kısmen açık iki yan avlu bulunmaktadır. Geç dönem İran kervan- saraylarının kapalı bölümlerini andıran böyle bir tasarım eğer gerçekten yapının ilk dönemine aitse, bu Karahanlı kervan- sarayı, açık ve kapalı bölümleriyle Türk mimarisinin ileriki kervansaray şemala- rının da bir öncüsü olmak durumundadır. Karahanlı kervansarayları XI. yüzyıl ile XII. yüzyılın başlarında sağlam bir temel olmuştur. Dihistan, Akçakale, Dâye Ha- tun, Başane (Kutluşehir) kervansaray- ları Büyük Selçuklu kervansarayları ile (ribâtlar) yakın plan ve form benzerlikle- rine sahiptir. Başane Kervansaray'ı ise plan şemasıyla Anadolu'daki sultan han- larının plan şemasını andırmaktadır. Üze- rinde iyice durulması gereken Türk mi- marisinin bu erken devrinde Karahanlı- lar, cami ve türbeleriyle ileriki gelişme- leri etkileyecek olan ilk adımları atarken kervansaray mimarisinde gerçekleştirdikleri avlu-eyvan ve kubbe kompozis-yonlarıyla da öncülük ediyorlardı.

1066'da İbrâhim Tamgaç Han'a mal edilen ve kazılarda kısmen aydınlatılan Semerkant'ta Kusem b. Abbas Meşhedi karşısındaki yapının eyvanlı-avlulu bir Ka- rahanlı Medresesi olduğu düşünülmekte- dir. Karahanlı sarayları hakkında da kay- naklarda bilgi bulunmaktadır. Sonradan Gazneli, Gurlu ve Büyük Selçuklular'ın da kullandığı Tirmiz Sarayı önemli bölümleriyle aydınlatılmıştır. Yüksek portalleri, kare planlı köşkleri, eyvanlardaki taht salonu ve çok çeşitli tekniklerdeki süsle- meleriyle XI-XII. yüzyıl sivil mimarisi için örnek ve sentez bir anıt olarak değeri- lenirilir.

Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan böl- gesinde hâkim olan Karahanlılar bir yan- dan Horasan, Afganistan ve Kuzey Hin- distan bölgelerinde hâkim olan Gazneli- lerle öte yandan Büyük Selçuklular'la sü- rekli ilişki içinde olduklarından Asya'da Türk mimarisinin kaynak ve yayılışında önemli rolleri olmuştur.



Amül-Hârizm yolu üzerindeki Dâye Hatun Kervansaray'ının planı

Karahanlı mimarisinde tarihlendirmeye özellikle mezar anıtları için karışıklıklar vardır. Fakat genelde bölge ve dönem olarak onlara mal edilen yapıların üslup ve tasarımları, ileriki gelişmelerde yerini bulacak olan oturmuş plan şemaları ve formların erken örnekleri olma özelliğini korumaktadır. Bu bakımdan geniş bir za- man dilimine ve coğrafi bölgeye yayılmış olan bu dönemin mimarisini sağlam temellere oturtmak pek çok sorunu çözecektir.

#### BİBLİYOGRAFYA :

E. Cohn-Wiener, *Turan : Islamische Baukunst in Mittelasien*, Berlin 1930, tür.yer.; G. A. Pugachenkova, *Puti razvitiya arkitektury yuznogo Türkmenistana*, Moskova 1958, tür.yer.; a.mlf. – V. I. Rempel, *Zodchestvo Uzbekistana*, Taşkent 1959, tür.yer.; a.mlf.ler, *Istoriya Iskusstvo Uzbekistana*, Moskova 1965, tür.yer.; V. I. Rempel, *Arkitektury Ornament Uzbekistana*, Taşkent 1961, tür.yer.; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I*, İstanbul 1972, s. 19-36; a.mlf., *Türk Sanatı*, İstanbul 1984, s. 27-42; a.mlf., *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996, s. 195-241; Metin Sözen v.dğr., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, s. 1-25; Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s. 97-167, 183-198, 219-220; Ara Altun, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul 1988, s. 8-13; a.mlf., "Dört Yarım Kubbeli Cami Plan Şemasının Kaynakları Hakkındaki Görüşler Üzerine", *TKA*, XXIV/1 (1986), s. 1-6; H. Field – E. Brostow, "Excavations in Uzbekistan, 1937-39", *AI*, IX (1942), s. 143-159; Emel Esin, "Türk San'atı Tarihinde Kara-hanlı Devrinin Mevkii", *TTK Bildiriler*, VI (1967), s. 100 vd.; a.mlf., "Ribât-ı Melik Hakanî Sülâlesinden İbrâhim-oğlu Çu Tigin İkinci Nasr Şemsü'l-Mulk ve Harcang'de h. 471/1078'de Yaptırdığı Külliye", *Erdem*, II/5, Ankara 1986, s. 405-425.



ARA ALTUN

Çar Kurgan Minaresi – Tirmiz

